

Slottekst Inleiding in de filosofie 2018

Inleiding

In de afgelopen weken hebben we een flink aantal filosofen de revue laten passeren. Van ieder van deze denkers hebben we de plaats in de tijd geschetst. Welk wereldbeeld heerste er, welk mensbeeld had men en welke onderwerpen waren typisch filosofische onderwerpen in die tijd. Hoe dacht men over levenskunst en in wat voor cultureel klimaat leefde en werkte deze filosoof. Kortom de vragen die we in het eerste college aan de orde hebben gesteld, werden toegepast op het werk van de onderscheiden filosofen. In deze eindtekst zullen we een overzicht van hun denken geven.

Plato en Aristoteles 4de eeuw voor Chr.

- *Filosofie= liefde voor kennis en wijsheid.*
- *Onderwerp= het goede leven en de menselijke vrijheid.*
- *Vakgebieden zijn er nog niet wel scholen waar je aan kon deelnemen.*
- *Het goede leven is het enige thema, andere onderwerpen (fysica, metafysica) dienen het goede leven. De mens kan het goede doen tegenover de willekeur van natuur en lot.*

Wanneer we de vraag wat filosofie is toepassen op de tijd waarin Plato en Aristoteles leefden, dan komen we bijna aan het begin van de filosofie. Alleen de natuurfilosofen zijn aan deze denkers voorafgegaan. Deze natuurfilosofen wilden een verklaring geven voor de wereld zonder godenwereld. Deze wereldbeelden varieerden van de combinatie van aarde, water, lucht en vuur tot een werkelijkheid die absoluut onbeweeglijk was en waarin de mens de beweging en de verandering projecteerde. In de tijd dat Socrates optreedt (469-399) is de Atheense stadsbewoner gaandeweg tot burger geworden, wat betekent dat de Atheners een gedrag hebben ontwikkeld dat in belangrijke mate op elkaar is afgestemd; zij hebben sociaal gedrag ontwikkeld. Door de veranderende sociale context komt er aandacht voor de wijze waarop binnen de stadstaat een goed leven kan worden gerealiseerd. Zowel het denken van Plato als dat van Aristoteles is dan ook gericht op het 'goede leven' of 'eudemonia'. We moeten wel doordringen blijven van het feit dat het goede leven vorm krijgt als de antithese van het lijden en de schaarste, wat ook een vorm van het lijden is. Voor beide denkers is het mens-zijn gekoppeld aan vrijheid. Dat betekent meer dan het feit dat zij geen eigendom van een ander mens zijn. De vrijheid houdt voor alles in dat een mens niet is gebonden aan de noodzaak. Werk en arbeid zijn activiteiten die moeten plaatsvinden om in leven te blijven. Primair hoeft een vrije man zich daar niet mee bezig te houden. In het vervolg daarvan ontwikkelt het idee van vrijheid zich naar het meester zijn over het eigen innerlijk en dus geen slaaf zijn van de impulsen en gevoelens. Het hele veld van filosofisch denken is gericht op de vrijheid van het individu en de grenzen daarvan.

De Grieken hebben als start van hun culturele bloei de gelijkheid en de belofte als wezenlijke voorwaarden ontdekt. De belofte heeft een aantal specifieke kenmerken.

1. De belofte maakt de onderdrukking van de impulsen noodzakelijk.
2. De belofte maakt het individu betrouwbaar over tijd heen.
3. Er ontstaat een duurzame zelfervaring door deze betrouwbaarheid.
4. Ten vierde ontstaat een gelaagdheid in de wilshandelingen en de wilsbesluiten.
5. De gedetermineerdheid van het gedrag neemt af. Omdat de keuzes lang niet altijd met leven en dood te maken hebben is de afweging niet langer door absolute waarden bepaald en kan een keuze worden uitgesteld of gedaan vanuit relatief triviale argumenten in het hier en nu. Een regenbui kan een besluit uitstellen; jeuk of pijn kan een besluit verhaasten enzovoorts.
6. Het loslaten van het reactieve karakter van het gedrag krijgt vorm en betekenis. Een gedane belofte maakt het gedrag van degene die de belofte doet betrouwbaar over tijd heen. De belofte bepaalt het gedrag van het individu in weerwil van allerlei gebeurtenissen, waar hij vanuit zijn natuurlijke impulsen op zou kunnen reageren.
7. De belofte is altijd een ideaal. Er is een toekomstige, nog niet gerealiseerde situatie die het individu wil bereiken en de belofte is een belangrijk middel daartoe.

Voor Plato ligt de ideale wereld buiten deze materiele wereld. De ziel is gekerkerd in het lichaam, maar steeds op zoek naar de ideale wereld die in zijn herinnering aanwezig is. Hij schrijft zijn dialogen eerst als een verslag van Socrates werkwijze, maar na diens dood schrijft hij ook over een staatsvorm die denkers als Socrates moet kunnen beschermen en die het zoeken naar het Schone het Ware en het Goede als politiek ideaal kent.

Voor Aristoteles ligt het goede leven in de observaties van wat is en het zoeken van het juiste midden. Daarbij spelen de confrontatie met de leefwijzen van anderen en het maken van fouten een noodzakelijke rol teneinde het kalibreren mogelijk te maken tot het gulden midden wordt bereikt. Het goede leven ligt hier ingebed in de materialiteit en de endoxa, d.i. het denken en spreken van een gemeenschap, maar laten we niet uit het oog verliezen dat het ultieme doel ook voor Aristoteles ligt in het bereiken van een ideaal doel, de eenwording met de onbewogen beweging.

Augustinus en Mirandola; 4de eeuw- 15de eeuw; Het Christendom

- **Filosofie= dienstbaar aan de theologie, de waarheid is van God.**
- **Onderwerp= positie van mensen ten opzichte van God.**
- **Vakgebieden binnen de filosofie zijn er nog niet.**
- **Het goede leven is gericht op het goede doen in de ogen van God. Eerst vooral gerichtheid op overgave en genade, later aandacht voor goddelijke rede in de mens die hem boven de rest van de natuur uittilt.**

Wanneer Augustinus zijn teksten schrijft zijn er al weer zo'n acht eeuwen verstreken sedert de tijd van Plato en Aristoteles. Plato is evenwel nog volop in de aandacht. De filosofische aandacht van Augustinus kent een buitengewoon belangrijk onderscheid met die van de denkers vóór hem. Waar de filosofie tot op dat moment uitgaat van een scheiding goed-niet goed, waarbij het niet goede in de wereld is en de mens als enige in staat is om het goede te doen, dat wil zeggen, in staat is om zich te verzetten tegen de onbetrouwbaarheid van de goden en tegen het noodlot, is nu alleen God goed. De mens, in zijn sterfelijke vorm, kan zowel het goede als het kwade vertegenwoordigen.

Het monotheïstische Christendom is een inversie van de belofte. Waar de belofte het gedrag van het individu op profaan niveau bepaalt, wat zoveel wil zeggen dat wereldse omstandigheden de reden voor de belofte zijn, bepaalt de religie het wereldse gedrag van het individu middels een gelofte aan een unieke en almachtige God. In de praktijk betekent dit evenwel dat de kenmerken die hiervoor genoemd worden voor de belofte, ook van toepassing zijn op het gedrag van de gelovige. Het geloof, de religie is niet zomaar 'een manier van leven', het is een belofte aan een ideaal dat de vorm van een persoonlijk God heeft aangenomen, maar niettemin een ideaal blijft, zoals ook bij de belofte het geval is.

Waar Nietzsche het christendom een 'platonisme voor het volk' noemt moeten we hem hier preciseren en wijzen op de overeenkomsten tussen de belofte van de vrije Griekse man en de doop van de christen.

Augustinus is de filosoof en kerkvader die het 'niet goede' als 'het kwaad' benoemt en dit als deel van het menselijk innerlijk opvoert. Vanuit het christelijk geloven en denken gaat Augustinus uit van de mens die door de zondeval tot een zondig mens is geworden. Wanneer de mens zijn ego volgt, zijn begeerten en driften tot leidraad van zijn handelen maakt, dan is het uitgesloten dat die mens het goede in de ogen van zijn schepper doet. Slechts de 'amor dei', de liefde voor God, geeft de mens de mogelijkheid van de verlossing. Alleen dan kan de genade van God over die mens komen. Nu lijkt het een denklijn die een scherpe breuk vormt met die van de klassieke wereld, zoals we die hiervoor hebben geschetst, maar dat is in belangrijke mate uiterlijke schijn. Ook in deze christelijke denkwijze zit dezelfde kern als in de klassieke. Ook hier gaat het in de kern om de opheffing van het lijden door een veranderde levenshouding. Tenslotte is het leven in dit tranendal een lijden dat voorafgaat aan de mogelijkheid van een eeuwige vreugde, de hemel, het hiernamaals in haar grootse, goddelijke vorm.

In de overgang van de middeleeuwen naar de renaissance krijgt het leven in het ondermaanse een nieuwe betekenis.

We zien bij Pico de Mirandola een nieuwe beweging ontstaan. In plaats van een totale gerichtheid op het hiernamaals, het 'memento mori', klinkt in alles wat deze denker schrijft het 'carpe diem' door, het pluk de dag. De mens is trots op zijn bestaan als schepping van God, trots op de mogelijkheid om te stijgen tot boven het niveau van de engelen en op het vermogen de schepping van God te waarderen en lief te hebben. In de juichkreet van Mirandola horen we duidelijk dat hij tot een klasse behoort die een nieuw elan van de maatschappij vertegenwoordigt. Het geloof in de hemel geeft hem een grote rust met betrekking tot het lijden en tegelijkertijd is er de gedachte dat het God welgevallig is dat de mens zich in het aardse ontplooit. Dit geeft hem een vreugde, vergelijkbaar met die van de Grieken toen die hun macht over de natuur ontdekten. De filosofie van Mirandola weerspiegelt een veranderde geloofservaring, meer dan dat dit denken een weerspiegeling is van de materialiteit.

Montaigne en Descartes; het begin van de moderne filosofie 16de -17de eeuw

- **Filosofie= menselijke rede als uitgangspunt.**
- **Onderwerp= reflectie op individuele relatie met de wereld, zelfkennis en kennis van de werkelijkheid liggen in elkaars verlengde.**

- **Vakgebieden binnen de filosofie beginnen te ontstaan ; zo zijn er de kentheoretische richting van Descartes en de meer op levenskunst gerichte filosofie van Montaigne.**
- **Het goede leven is gericht op een juiste omgang met de menselijke eigenschappen waarbij de relatie tot het gevoel en de rol van de rede centraal staan.**

Bij Montaigne, die weer zo'n anderhalve eeuw na Mirandola leeft, is duidelijk dat de klassieke opvatting van filosofie, in elk geval ten dele, opnieuw het taalspel en het denken bepaalt. Het goede leven is het onderwerp van het denken van Montaigne. Hij geeft aandacht aan allerlei zaken die zijn gevoelens opwekken. Hij schrijft over zijn lichamelijke gebreken, maar ook over de toestand van zijn huis; hij schrijft over zijn eigen gedragingen en zijn oordeel daarover en hij schrijft over gedragingen van anderen. Kortom, Montaigne blijft heel dicht bij het dagelijkse leven om steeds te beschrijven hoe hij naar de juiste manier van leven streeft.

Heel anders is de denklijn in het werk van Descartes, die kort na de dood van Montaigne geboren wordt. Zijn aandacht gaat uit naar de manier waarop de werkelijkheid wordt geordend. In de tijd dat Descartes leeft, is de ordening van de werkelijkheid een huizenhoog probleem. Al meer dan een eeuw proberen allerlei denkers om de werkelijkheid zoals die in de aandacht van de nieuwe stratificatie, de burgerij, is gekomen, van een werkbare theorie te voorzien. Waar de werkelijkheid in de middeleeuwen een volkomen religieuze beschrijving was, is die manier van werkelijkheidsbeschrijving, in de tijd dat de burgerij opkomt, niet langer toereikend. De zoektocht loopt langs lijnen van kabbala, alchemie en pogingen om materiele verschijnselen te vangen in gedachtegangen die geïnspireerd zijn op het Griekse denken. Rond 1300 is het decimaal talstelsel vanuit de islamitische wereld naar Europa gekomen en met haar is de algebra meegekomen als deel van de wiskunde. Copernicus en Galilei gebruiken de wiskunde om nieuwe beschrijvingen van de bewegingen van de planeten op een eenduidige en ondubbelzinnige manier vast te leggen. Descartes is zelf, behalve filosoof, ook wiskundige en hij is buitengewoon onder de indruk van het werk van Galilei. Hij ontwikkelt een filosofie die enerzijds aansluit bij de common sense en tegelijkertijd een volkomen nieuw begrip in de wereld brengt. Hij maakt de waarheid los uit de idee van de zuiverheid en dus los van de oncontroleerbare uitspraak van individuen in een hiërarchie en hij geeft de waarheid een overdraagbare vorm, herhaalbaar voor iedereen en toch nog zo dicht bij het religieuze denken dat dit denken niet, zoals bij het werk van Spinoza, in de ban wordt gedaan omdat het de weerstand van iedere goede christen oproept. We zien hier dat de religie de enige weg van het goede leven is en dat daarom in het denken van Descartes geen speciale aandacht is voor de klassieke opvatting van het goede leven. Bij Descartes is wel aandacht voor de manier waarop men het leven leidt. Hij baseert zijn denken over het goede leven op de strikte scheiding van lichaam en ziel of geest en daarmee wordt de weg naar het goede leven bepaald door geloof en rede.

De aandacht van Descartes is dus gericht op ordening. In zijn tijd vinden grote culturele en intellectuele ontwikkelingen plaats. Descartes geeft feitelijk een nieuwe oriëntatie aan grote groepen mensen in zijn tijd en is in dat opzicht een duidelijke sleutelfiguur die de basis voor het moderne wetenschappelijke denken heeft gelegd.

Kant en Rousseau; Verlichting en Romantiek in de 18de eeuw

- **Filosofie= reflectie op het Zijn en de zijnden met de menselijke rede, of het menselijk gevoel, als basis.**
- **Onderwerp= reflectie op de individuele relatie met de wereld, zelfkennis en kennis van de werkelijkheid worden geproblematiseerd.**
- **Vakgebieden binnen de filosofie beginnen te ontstaan en komen meer en meer naast en op afstand van de andere wetenschappen te staan. De scheiding tussen de continentale en Anglo-Amerikaanse filosofie wordt zichtbaar.**
- **Het goede leven is gericht op een juiste omgang met de menselijke eigenschappen binnen de samenleving, waarbij de relatie tot het gevoel en de rol van de rede centraal staan. Moraliteit en kennis behoeven een seculiere verklaring.**

We maken alweer een sprong van ongeveer een eeuw. Het rationele denken heeft heel wat terrein gewonnen en het gevoelsleven is een groot deel van de middeleeuwse achterdocht kwijtgeraakt. Dit middeleeuwse denken, waarin de werkelijkheid werd verklaard middels religieuze noties is verdrongen door een verklaringsmodel waarin waarheid en rationaliteit de belangrijkste kenmerken zijn.

Plato heeft de ideeënwereld als oorsprong voor de onvolmaakte werkelijkheid geïntroduceerd. De hele werkelijkheid, inclusief de mens, bestaat uit drie elementen: Het Schone, Het Ware of Het Rechtvaardige, en Het Goede. Het Ware is de manier geworden waarop de werkelijkheid wordt beschreven en waarop mensen met elkaar communiceren. Gevolg daarvan is dat het Schone en het Goede het innerlijk leven van de mens uitmaken. Bij Rousseau zien we hoe dit innerlijk de kern van diens denken uitmaakt. De cultuur onderwerpt de mens aan onnatuurlijke zaken, zoals bezit en ongelijkheid waardoor de mens slecht is geworden. In het diepste innerlijk van de mens, in zijn oorspronkelijke natuur, ligt de kern van de mens besloten en die kern is goed. Wanneer de mens naar zijn innerlijk leert luisteren wordt hij een goed mens en geeft hij gestalte aan een menselijk bewustzijn en een wil die alle mensen met elkaar delen en gemeen hebben: de *volonté général*.

Bij Rousseau zien we dat het goede leven zich afspeelt in het spanningsveld tussen samenleving en individu. We kunnen constateren dat zowel de samenleving omvangrijker, complexer en veeleisender is geworden als dat het individu meer eigenheid, anders-zijn en relatieve onafhankelijkheid zijn gaan vertonen. Het denken van de mens krijgt een enorme ervaring van eigenmacht door de ontwikkeling van de wetenschappen en de techniek. Rousseau zal in de eeuwen na hem veel invloed hebben op de romantiek en de opvattingen over de rol en positie van het kind.

Maar er is in dit tijdgewricht grote behoefte aan een nieuwe ordening van het denken. De filosofie is in haar opvattingen uitgewaaid in een breed spectrum van denkwijzen die allemaal recht pogen te doen aan de ingrijpende veranderingen die de techniek en wetenschappen in de wereld hebben bewerkstelligd. Kant is de filosoof die veel van dit uitgewaaid denken vangt in een omvattend systeem. Niet in de laatste plaats zijn 'kritieken' die hij laat in zijn carrière schreef, zijn van grote invloed geweest op de grenzen die aan het menselijk kenvermogen worden gesteld. Juist de verlichting die de rede voorop stelt is ook de begrenzer van wat wij kunnen met die rede. Kant conclusie luidt; wij kunnen de wereld op zichzelf niet kennen.

Hij stelt zich een viertal vragen die vandaag de dag nog steeds bepalend zijn voor het filosofisch denken.

1. Wat kunnen we weten?
2. Wat moeten we doen?
3. Wat mogen we geloven?
4. Wat is de mens?

Met deze vragen worden kwesties aangeroerd die kenmerkend zijn voor de westerse filosofie.

De eerste vraag betreft het menselijke kennen. Hoe zit de wereld in elkaar, hoe moet ik mij haar voorstellen? Wat kan ik over haar weten? En (een kwestie waarop Kant vooral de nadruk legde), kan ik eigenlijk wel iets met zekerheid over haar weten?

De tweede vraag heeft betrekking op het menselijk handelen. Hoe moet ik mijn leven inrichten? Wat kan ik redelijkerwijze nastreven, en wat behoor ik na te streven? Hoe verhoud ik mij tot mijn medemens? En hoe tot de samenleving?

De derde vraag gaat over geloven. Zij doelt op dingen waarvan niet vaststaat dat wij er duidelijke en zekere uitspraken over kunnen doen, maar die zich toch onontkoombaar aan ons opdringen als we het leven een zin willen geven.

Uit vierde vraag die Kant zichzelf stelde : wat is de mens? is een complete lijn van wetenschappelijke disciplines voortgekomen. Alle menswetenschappen, inclusief de economie zijn voortvloeiels van deze vraag. We kunnen daarom wel stellen dat, waar Descartes de omwenteling naar de moderne tijd voltrekt, Kant degene is geweest die de filosofie zodanig heeft geordend dat het westers denken erdoor geordend is geraakt en het Kantiaanse denken is tot de dag van vandaag van grote invloed op vele gebieden van het menselijk bestaan, variërend van ons rechtstelsel tot de neurowetenschappen.

Kant is ook degene die een seculiere, logische maatstaf vaststelt voor menselijke gedrag met zijn categorische imperatief. Niet omdat het slecht is maar omdat ieder weldenkend mens logisch begrijpt dat dit de beste handelswijze is moeten wij ons houden aan dat gedrag dat tot wet zou kunnen worden verheven. Uitvloeisel daarvan is dat wij een ander mens niet alleen ten behoeve van ons eigen doel mogen inzetten. De principiële gelijkheid (gelijkwaardigheid) van mensen wordt hier filosofisch vastgelegd.

Nietzsche en Mill; de 19de eeuw

- **Filosofie= reflectie op het Zijn en de zijnden met de menselijke rede, of het menselijk gevoel, als basis. Veel aandacht voor het politieke en het maatschappelijke in de Anglo-Amerikaanse lijn en veel aandacht voor (intrapsychische) zelfkennis in de continentale lijn.**
- **Onderwerp= reflectie op levenskunst of politiek.**
- **Vakgebieden binnen de filosofie worden duidelijker; kennistheorie, esthetiek en levenskunst onderscheiden zich . De fysica wordt afgescheiden van de metafysica. De scheiding tussen de continentale en de Anglo-Amerikaanse filosofie wordt scherper.**

- **Het goede leven is binnen de continentale filosofie vooral een zingevingsdiscours, terwijl het Anglo-Amerikaanse denken vooral de relatie individu-samenleving onderzoekt.**

Mill is een Angelsaksisch filosoof en komt daarmee uit een filosofische ontwikkeling die zich parallel aan de continentale filosofie voltrekt. Waar de continentale filosofie zich vormt langs een lijn waarbij de geest voorafgaat aan de gestalten in de werkelijkheid, kent de Angelsaksische, empirische filosofie een ontwikkeling waarbij de materie bepalend is voor de ontwikkeling van de geest. In Engeland wordt het Utilitarisme vormgegeven door Jeremy Bentham en James Mill. Deze praktische filosofische stroming is heel kernachtig samen te vatten als 'het grootste geluk voor de grootste groep'. Mill krijgt een zoon, John Stuart. Deze zoon wordt volgens de principes van het utilitarisme opgevoed. Hij wordt een belangrijk utilitaristisch denker die het oorspronkelijk utilitarisme uitbreidt met de gedachtenlijn dat de waarde die de dingen die ons positieve gevoelens geven, niet in de dingen zit, maar in onze ervaring van de dingen

Waarde is dus niets anders dan het meestal aanwezige vermogen om lust te bezorgen. Dat betekent dat onze oordelen over waarden, en daarmee over morele handelingen, strikt genomen niet aan een algemene maatstaf zijn gebonden; ze hebben zich geleidelijk gevormd op grond van ervaring.

Daarnaast heeft John Stuart Mill Het wetenschappelijke denken van zijn tijd gestructureerd. Hij heeft een scheiding aangebracht tussen natuurwetenschappen en geesteswetenschappen. Weliswaar hanteren we vandaag de dag andere criteria, maar hij was een van de eersten die het onderscheid aanbracht. Ook was hij een politiek denker en tegenwoordig worden zijn opvattingen over het liberalisme en zijn analyse van de vrijheid van meningsuiting nog altijd gehanteerd.

Nietzsche wordt in onze tijd ook wel de filosoof met de hamer genoemd. Hij rekt in een prachtige schrijfstijl af met heel veel geijkte en vastgeroeste filosofische denkbeelden. Nu kunnen we zien dat Nietzsche een visionair filosoof is geweest; in zijn eigen tijd moest hij de uitgave van zijn boeken zelf bekostigen en verkocht hij ze nauwelijks. Hij gaat in zijn denken uit van de mens als natuurwezen. Daarmee bedoelt hij dat de mens die ingewikkelde gevoelens heeft; die gevoelens ongeuit moet laten omdat de moraal hem dat voorschrijft; die zijn eigen aard niet meer kent maar alleen nog maar doet en laat wat de zedelijkheid hem voorschrijft; een mens is die vervreemdt is van zijn natuur en die mens is niet, zoals in zijn tijd algemeen werd gedacht, een kroon op de evolutie en een voorbeeld van cultureel leven. Hij gaat uit van de gedachte dat de menselijke wil een levenswil is die zich uit in de wil tot macht. Deze wil tot macht toont zich in de wijze waarop de mens macht over de natuur heeft. De waarheid is voor hem een wil tot waarheid die voortkomt uit de wil tot macht. Waarheid bestaat voor Nietzsche alleen als uitdrukking van de wil tot macht. Op zichzelf is de waarheid niets en dient zij slechts voor de overdracht van de wil tot macht. Alleen als de waarheid uitdrukking geeft aan de wil tot macht heeft hij betekenis. De cultuur die Nietzsche analyseert is voor hem een stadium tussen 'het blonde beest' en de 'Übermensch'. De eerste is de mens voorafgaand aan het morele leven en de tweede is de mens die het impulsieve karakter van het blonde beest heeft geïntegreerd met zedelijkheid. Het gevolg is een menselijk wezen dat impulsief moreel handelt. Veel van wat Nietzsche heeft geschreven is in de twintigste eeuw uitgewerkt door de zgn. postmoderne filosofen.

De Beauvoir, Nussbaum en Foucault Naoorlogse denkers tweede helft 20ste eeuw

- *Filosofie= reflectie op de situatie in het hier en nu*
- *Onderwerp= wat is er over van mensbeelden en stand van zaken van vóór de oorlogen? Is er nog een mogelijkheid voor het goede leven en menselijke vrijheid?*
- *Communisme versus kapitalisme speelden grote rol in de filosofie. Op het continent veel aandacht voor psychoanalyse (de rol van onbewuste) in de Anglo-Amerikaanse traditie veel aandacht voor logica en analyse van kennisinhouden.*
- *Vakgebieden zijn welonderscheiden aanwezig en komen steeds verder van elkaar af te staan.*
- *Het goede leven is een opgave geworden; de geijkte middelen uit verlichting en romantiek bleken zich ook tegen het goede leven te kunnen keren. 'Dit nooit weer' staat vanaf 50iger jaren centraal. Vrijheid is opnieuw een thema, maar nu voor alle mensen overal op aarde. Moraal is een onzekere en veelal persoonlijke notie geworden.*

Het existentialisme

Na de tweede wereldoorlog ziet de mens in West-Europa zich voor een groot probleem geplaatst. Ten eerste moet hij afstand doen van een sociaal-maatschappelijk systeem dat niet langer mee kan doen in de wereld zoals die na 1945 gestalte aanneemt; ten tweede moet hij zich uiteen zetten met een verleden dat al dan niet besmet, getekend is door jaren van oorlog en economische crisis; ten derde is hij gedwongen om zich in te voegen in een nieuwe manier van economisch en maatschappelijk leven, gekenmerkt door automatisering en sociaal-maatschappelijke gelijkheid. Dit geheel van veranderende omstandigheden behoeft een nieuwe manier van denken over de mens en zijn wereld. Deze nieuwe manier van denken is het existentialisme zoals dat wordt verwoord in het werk van denkers als Sartre, de Beauvoir en Camus. Met name het werk van Sartre slaat in heel West-Europa aan. Dit denken is gecentreerd rondom het thema van de vrijheid. Sartre gaat er vanuit dat mensen elkaar tot 'ding' maken doordat ze oordelen over elkaar hebben. Het aanwijzen van de ander, ten goede of ten kwade, maakt de ander tot object van het denken en daarmee tot ding en om zich van het 'ding-zijn' te ontdoen, moet de mens de ander teniet doen en daarmee alles wat over hem of haar wordt gezegd in letterlijke zin negeren. Dan is het individu in staat om zijn of haar vrijheid te bereiken in een zuivere vorm en vanuit die zuivere vrijheid kan dat individu zichzelf dan scheppen in de wereld. Vanuit de existentie creëert een individu zijn of haar essentie. Voor de mensen in Europa die, zoals we hiervoor hebben geschetst, zich met twee vormen van verleden en met een nieuw heden uiteen moeten zetten, geeft dit existentialisme de ruimte om deze ingewikkelde geestelijke sprong te maken. Tot het einde van de zestiger jaren zal het existentialisme van Sartre en de Beauvoir de leidende filosofie voor West-Europa blijven.

Simone de Beauvoir (1908-1986)

De Beauvoir is in deze periode vooral bekend als de partner van Sartre en als schrijfster van romans. Dat haar oeuvre een nieuwe lijn van filosofisch denken vertegenwoordigt, wordt zelfs vandaag de dag door sommige, mannelijke, filosofen nog niet erkend. De Beauvoir zet ten eerste de levenskunst weer op de agenda. In de tijd dat het Christendom de dominante godsdienst was, was de christelijke leefwijze de enige leefwijze. De Beauvoir laat in een aantal romans zien hoe haar leven een worsteling is om 'het goede leven' gestalte te geven. De tweede filosofische verdienste van de

Beauvoir is dat ze de tweede feministische golf opstart met haar roman 'La Deuxieme Sexe'. De derde verdienste van de Beauvoir is dat ze de positie van een nieuwe groep mensen, de ouderen, op de agenda zet. Hierbij moeten we ook voor ogen houden dat haar denkwijze, evenals die van de andere existentialisten, aansluiting zoekt bij de samenleving die voor haar niet gestratificeerde en seculiere vorm een verklaringsmodel zoekt. Het is ook voor het eerst dat vrouwen en ouderen onderwerp van het filosofisch denken zijn.

Michel Foucault (1926-1984)

Michel Foucault leefde van 1926-1984. Hij werd geboren in Poitiers, Frankrijk. In de traditie van zijn familie zou hij chirurg moeten worden, maar hij kiest een andere of beter vele andere studierichtingen. In 1946, nog geen twintig, slaagde hij voor zijn toelatingsexamen voor de beroemde *École Normale Supérieure*. Voor hem begint een nieuw leven. Hij studeert van alles wat langs komt; geschiedenis, filosofie, psychologie en psychopathologie. Hij haalt een graad in de filosofie, de psychologie en de psychopathologie.

In 1970 wordt hij benoemd tot hoogleraar in de geschiedenis van de denksystemen aan het prestigieuze *Collège de France*. De titel van zijn inaugurale rede luidt *L'ordre du discours*. Deze inaugurale rede wordt als de meest toegankelijke inleiding tot zijn denken beschouwd.

Hij wordt gerekend tot het postmodernisme. Dat is een stroming die de geschiedenis ziet als een discontinuïteit. Lyotard heeft de term voor het eerst gebruikt in een essay in 1979 waarin hij beschrijft dat we leven in een tijd waarin de grote verhalen voorbij zijn. De grote verhalen vertelden mensen wie ze waren en wat ze hier op aarde moesten doen. Wij weten niet waar we heen gaan we weten dus ook niet wat vooruitgang is en wat niet. Foucault bouwt voort op een aantal zaken die Nietzsche voor het eerst woorden gaf. Eenheid, waarheid en waarde gaan in onze tijd verloren, maar er is nog altijd macht die vormgeeft aan de wereld. Wie macht heeft bepaalt de taal en de indelingen in de werkelijkheid. Bijvoorbeeld wie maakt uit of de tegenstanders van een staat vrijheidsstrijders zijn of terroristen?

Foucault richt zich op de rol van taal en schrijft van daaruit diverse onderzoeken naar indelingen die taal en macht laten zien; de waanzin, de medische wereld, de gevangenissen en uiteindelijk ons zelfbeeld. Wie is er ziek, wie gezond, wat is normaal en wie bepaalt dat?

Daarnaast wil Foucault laten zien dat de macht die door het existentialisme werd afgewezen als iets dat ons tot ding maakt en daarom geen bijdrage kan leveren aan onze essentie, wel degelijk ook een positieve kant heeft; wij worden wie we zijn omdat er macht op ons uitgeoefend wordt; opvoeding, scholing, staatsinrichting en bio-politiek zijn voorwaardelijk om ons tot mens te maken. Maar daarnaast moeten we zelf met ons leven aan de slag. Juist omdat we geproduceerde subjecten zijn, moeten we onze unieke individualiteit inzetten om van ons leven een kunstwerk te maken.

Martha Nussbaum. (1947)

Martha Nussbaum is een denker die helemaal in het huidig tijdsgewricht thuishoort. Zij werkt op

internationaal niveau bij de Verenigde Naties en heeft veel bekendheid verworven met haar denkbeelden over de manier waarop de zogenaamde ontwikkelingslanden ondersteund moeten worden. Zij heeft onder meer samengewerkt met Amartya Sen, de econoom die mede de bedenker van het microkrediet is.

Haar doorbraak in de filosofie kwam met haar werk ' *The Fragility of Goodness* ', vertaald als ' de breekbaarheid van het goede ' . In dit lijvige werk dat in 1986 gepubliceerd werd, toont zij op minutieuze wijze aan dat al in de werken van Plato en Aristoteles een duidelijke ontwikkelingslijn te vinden is die de noodzaak van gevoelens voor het rationele denken en de ontwikkeling daarvan, laat zien. Dit heeft de gevoelens een herwaardering binnen het filosofische denken gegeven. Het heeft ook een brug geslagen tussen het Angelsaksische denken, het empirisme en het continentale denken, het rationalisme.

- Het empirisme is de naam voor alle filosofische posities die uitgaan van zintuiglijke gewaarwordingen (kleur, vorm) als de elementaire bewustzijnsinhouden.
- Het rationalisme is de naam voor alle filosofische posities die uitgaan van enige vorm van aangeboren ideeën en zekerheden die niet getoetst hoeven te worden.

In Nussbaum's publicaties bespreekt ze thema's als 'het goede leven', morele oordeelsvorming, liefde en andere emoties, het lezen van literatuur, patriottisme en kosmopolitisme, de kwaliteit van leven van vrouwen in ontwikkelingslanden, burgerschapsvorming in het onderwijs, de rol van ratio en emotie in de rechtspraak en dierenrechten.

Uit de opsomming van de thema's wordt direct duidelijk dat Nussbaum zich heel breed in de filosofie manifesteert. Ook maken de thema's die zij kiest duidelijk dat zij zich beweegt in een mondialiserende wereld. In haar denken probeert zij een lijn te verwoorden waarin de culturele verschillen tussen volkeren kunnen worden overstegen. Ook probeert zij een filosofische context te ontwikkelen die tegelijkertijd de individuele liberale menselijke waardigheid in stand wil houden en toch de verantwoordelijkheid voor de voorwaarden voor deze menselijke waardigheid bij een overheid plaatst. In essentie grijpt zij terug op het Griekse denken, waarin het 'goede leven' centraal staat en wil zij het goede leven breed toegankelijk maken. Deze brede toegankelijkheid kan alleen verwezenlijkt worden in een overkoepelende inspanning, dus door een overheid. We moeten dan denken aan onderwijs, infrastructuur, ordehandhaving etc.

Slot

De mens in de filosofie van de 21ste eeuw moet verder met de onzekerheden die vanaf het existentialisme en het postmodernisme beschreven zijn. We zien enerzijds een ontwikkeling van die levenskunst die Foucault en eerder al Nietzsche en de Beauvoir beschrijven. Anderzijds is er een zoektocht gaande naar nieuwe zekerheden. In de dierenwereld (de ethologie en de filosofie werken hier nauw samen), en ook in het kijken in ons brein. (*philosophy of mind*). Deze stromingen zoeken naar een verklaring voor ons gedrag en onze positie in de wereld vanuit een eenheid tussen mensen en de rest van de natuur. Vaak zijn deze stromingen sterk gekant tegen allerlei vormen van zingeving en geesteswetenschap. Zoals de filosofie in de middeleeuwen dienstbaar wordt aan de theologie wordt ze hier vaak dienstbaar aan de fysica. De laatste tijd is daarop een reactie ontstaan van filosofen die het

terrein van de geesteswetenschappen weer opeisen als een eigen wetenschapsveld met eigen methoden en eigen waarden. Markus Gabriel (1980) is daarvan een hedendaags voorbeeld met zijn boek 'Waarom de wereld niet bestaat' probeert hij de geesteswetenschap nieuw elan te geven.

Wereldbeeld en tijdgeest

We moeten ons bij het lezen van filosofische teksten voortdurend realiseren dat mensen in andere tijden een ander wereldbeeld hadden dan wij nu hebben. Het is principieel onmogelijk om zo'n wereldbeeld helemaal te begrijpen, maar we kunnen wel enigermate toegang krijgen tot de verschillen die er zijn tussen het denken van toen en dat van nu.

We zijn in een vogelvlucht langs de verschillende filosofen gelopen. Ook hebben we steeds het project van een filosoof in kort bestek weergegeven. Het project van een filosoof is altijd ingebed in een wereldbeeld en een tijdgeest.

De ontdekking van de rationaliteit die vrijheid biedt

Wanneer de filosofie een aanvang neemt, leeft de mens in een wereld die beheerst werd door geesten, goden, demonen en voorouders. Daarin was de mens overgeleverd aan de willekeur van machten die groter waren dan hij. Wanneer de rationaliteit wordt ontdekt, ontstaat het denken en waarnemen in termen van oorzaak en gevolg en dat levert een menselijke macht over de wereld op die tot op dat ogenblik ongekend was. Plotseling kon een mens doelen stellen, naar een toekomst toe denken en de natuurlijke gebeurtenissen leren zien als een proces van oorzaken en gevolgen. Daardoor kon de mens zich teweer stellen tegen die wereld van willekeur van goden en geesten. Wanneer de rationaliteit een aanvang neemt, is de wereld dus een complex geheel van zichtbare en onzichtbare machten en krachten waar de mens in hoge mate aan overgeleverd is. Het nieuwe denken in termen van oorzaak en gevolg brengt de werkelijkheid beetje bij beetje binnen de ervaring van eigenmacht van de mens. Men ervaart het begrijpen van de werkelijkheid dan ook letterlijk als een ontdekken, als een wegnemen van de sluier van onwetendheid van een feit dat tot dan toe verborgen was. De Grotallegorie van Plato is een metafoor die deze opvatting van de werkelijkheid goed weergeeft. Een juiste beschouwing van de werkelijkheid levert dus helderheid op. De wereld is in principe begrijpelijk en de mens kan, wanneer hij op de juiste wijze waarneemt, de echte werkelijkheid gaan zien.

Gaandeweg verandert het wereldbeeld van de mensen. Dit heeft heel veel te maken met de toename van de bevolking waarbij het aantal niet-slaven die wel moeten werken om in leven te blijven een aanzienlijk deel van die bevolking gaat uitmaken. Het gevolg daarvan is dat het lijden van mensen een neerdrukkende werking op de algemene ervaring van mensen gaat krijgen. De elite, de adel, is alleen adel omdat ze gezond is en alle ruimte heeft om de eigen vrijheid gestalte te geven. Ziekte of gebrek werpt het individu uit de adel zodat de gezondheid een principieel kenmerk is en blijft van de adel. Dat gedeelte van de bevolking dat niet van adel is, is, zoals gezegd, enorm in aantal toegenomen en daarnaast is die bevolking, ook de slaven, veel meer ontwikkeld dan de niet adellijke bevolking in de aanvang van het filosofisch denken. Alle culturele verworvenheden, die niet bestuurlijk zijn, worden niet door de adel uitgevoerd. Daarom leren slaven schrijven, administreren, en rekenen, maar ook architectuur, medicijnen, rechten en nog talloze andere zaken die binnen de Griekse en Romeinse cultuur als werk waren ontstaan. Het gevolg van deze ontwikkeling was een

toenemende bewustwording van het lijden in het hier en nu. Ook maakte de enorme toename van de omvang van de steden dat besmettelijke ziekten snel tot epidemieën konden uitgroeien, temeer omdat men nog geen enkel idee had van hygiëne. Dat maakte de weg vrij voor nieuwe toekomstperspectieven in de vorm van religies.

Deze nieuwe religies gingen uit van twee werelden; het ondermaanse en een hiernamaals. Het Mithras-geloof, het geloof in het hart van Dionysos en het Zoroaster-geloof zijn enkele voorbeelden van religies die zo'n hiernamaals kenden. In het hiernamaals werd het lijden in het ondermaanse gecompenseerd. Dat sprak mensen erg aan en velen bekeerden zich tot één van die religies.

Wanneer dan het christendom opkomt, is dat een religie zoals de hiervoor genoemde, maar het is ook een manier van leven, zoals het stoïcisme of het epicurisme. Waar tot op dat moment de keuze van een religie en de keuze van een filosofische school in hoge mate losstonden van elkaar, worden zij nu in het christendom verenigd.

Het christendom

Zoals we in het stuk over Augustinus al schreven, was het christendom ook een leefwijze, vergelijkbaar met de filosofie omdat het een ingrijpend andere leefwijze van individuen vergde. Deze andere leefwijze lag niet in het verlengde van de normale leefwijze. Het was feitelijk een introductie naar een ander wereldbeeld. Niet langer was de wereld bevolkt door machten die met elkaar een mêlée van goed en kwaad vormden, maar er was een almachtige scheppende God die in een directe relatie stond met de gelovige mens. Ieder mens werd op die manier een onvolmaakt individu ten opzichte van een volmaakte schepper en wanneer dat individu de goddelijke genade ontving, werd hij opgenomen in een hemels hiernamaals. Daartoe moest ieder mens leven volgens de bijbel. Dit bracht een ingrijpende verandering met zich mee. Een mens kon niet langer luisteren naar de stem van het lichaam om zijn gedrag te bepalen. Van nu af aan moest een mens leven naar 'onnatuurlijke' gedragsaanwijzingen zoals die in de bijbel stonden en in tweede instantie door de kerk werden verkondigd. Daarmee werd het leven van mensen stap voor stap gebracht van een leven vanuit impulsen naar een leven vanuit de cognitie. Men moest bedenken wat het goede was, want de stem van het lichaam kon de stem van het kwaad zijn. Zo werd de christen gaandeweg een mens die leefde vanuit zijn verstand. Dat betekende evenwel niet dat die andere manier van ervaren ineens verdwenen was. Eeuwenlang werd de mens door twee wereldbeelden beheerst. Enerzijds was er het christelijke wereldbeeld, dat gaandeweg in omvang en belang groeide, anderzijds was er het wereldbeeld waarin magie, geesten, spoken en een bezielde natuur centraal stonden. We zien de gestalte van dit wereldbeeld in de loop van de middeleeuwen de gestalte van de duivel aannemen. De duivel heeft alle kenmerken van de natuurgod Pan en is dan ook de verzinnebeelding van de stem van de menselijke natuur, die de stem van het kwaad is, of in ieder geval kán zijn.

Dit Middeleeuwse magische wereldbeeld wordt tegen de Renaissance door de opkomende burgerij verlaten, omdat de opkomende handel en industrie, eigenlijk in een voortzetting van het christelijke denken, cognitieve gedachtegangen vergden. Het Grieks-Romeinse denken gaf vorm aan de cognitie met het oorzaak en gevolg denken. Zo zien we dat het christendom een nieuw wereldbeeld aan de mensen geeft maar in haar succes ook een deel van haar omvattende macht kwijtraakt aan een nieuwe manier van denken.

De moderne filosofie

Descartes is degene die deze nieuwe manier van denken en daarmee een nieuw wereldbeeld verwoordt. Waar het christendom de mens in het centrum van de kosmos plaatste in zijn relatie tot een almachtige God, vangt Descartes de nieuwe rationele denkwijze, zoals die al gestalte kreeg in het denken van onder anderen Copernicus en Galilei, in een filosofisch concept naast het christelijk wereldbeeld. Primair is de mens nog steeds een schepsel Gods en is zijn belangrijkste kenmerk het verstand, wat door Descartes tot een afzonderlijke substantie wordt verklaard, maar het is de rationaliteit die de waarheid gaat vertegenwoordigen. Niet langer zijn wonderen en de scheppende daden van de Almachtige de belangrijkste gesprekstema's maar er ontstaat een waarheidsvertoog met een rationele structuur, bewijsbaar en overdraagbaar. De mens gaat de wereld te lijf met zijn analytisch vermogen, met instrumenten en machines, allemaal voortkomend uit menselijk, rationeel vermogen. Diep onder de oppervlakte leeft het verlangen van de mens om de belofte van de bijbel, een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, eigenhandig waar te maken. Aan het einde van de middeleeuwen is de droom van Kokanje ontstaan als verwereldlijking van dit bijbelse visioen en het zal de westerse ontwikkeling tot op de dag van vandaag zo niet bepalen, dan toch sterk beïnvloeden.

Zoals gezegd was de mens in de middeleeuwen het centrum van de kosmos aangezien hij geschapen was naar beeld en gelijkenis van zijn schepper en men nog geen enkele notie had van de oneindige ruimte om de aarde heen. Het waren mensen als Copernicus en Galilei die de aarde uit het centrum van het heelal haalden en het was Descartes die de waarheid onafhankelijk van plaats en tijd, onafhankelijk van hiërarchie en daarbij overdraagbaar maakte. Nog eeuwenlang wordt het wetenschappelijke denken gezien in een verlengde van het geloof; de mens moet de schepping van God vervolmaken, zoals het Deïsme stelt of de naastenliefde waartoe de mens wordt opgeroepen in de geboden en in het nieuwe testament, bepaalt de richting van de wetenschappelijke praktijk.

Het postmoderne tijdperk

Hoewel we, zoals gezegd, nog altijd in belangrijke mate bepaald worden door de droom van Kokanje, de droom van de opheffing van alle schaarste, geeft het denken van het postmodernisme aan dat deze droom in hoog tempo versplintert. Want over welke schaarste spreken we nog? In zekere zin hebben we de opheffing van de schaarste geëxporteerd. We alfabetiseren in andere landen, willen daar de mensenrechten invoeren, slaan waterputten en vaccineren kinderen tegen een groot aantal dodelijke kinderziekten, alles in naam van de wetenschap en de medemenselijkheid. Toch herkennen we christelijke deïstische wortels in dit gebeuren. Aan de andere kant worden we geconfronteerd met het feit dat wij, in het westen, ongeveer de helft van alle geproduceerde voeding, weggooien, doordraaien, vernietigen en dus niet gebruiken, niet eten. De westerse productiemogelijkheden zijn zo groot dat we in toenemende mate naar verbruiksartikelen toegaan in plaats van duurzame gebruiksartikelen. Als we niet consumeren gaat de economie teloor, als we wel consumeren gaat de aarde teloor. Kokanje is geen eenduidig ideaal meer. In allerlei opzichten is ons wereldbeeld aan het verschuiven. De onderscheiden culturen van de wereld zijn snel aan het versmelten in een wereldomvattende economie en dat drukt ons met de neus op een baaiert aan nieuwe, van structuur ongekende, problemen. De suprematie van het westen gaat teloor, op alle fronten worden we ingehaald door continenten als Afrika en landen als India, China, Brazilië en Korea. Er zal in de komende tijd een nieuw wereldbeeld ontstaan, maar we hebben nog weinig of geen weet van vorm of inhoud .

Wel kunnen we constateren dat velerlei elementen uit andere culturen opgenomen worden in ons bestaan, alsof wij een leemte in de eigen cultuur ervaren en die door deze import een invulling proberen te geven. Boeddhisme, mindfulness, Feng- shui en yoga zijn maar enkele voorbeelden van deze import. In deze tijd neemt de secularisatie een overheersende vorm aan die ons doet geloven dat alles wat er toe doet in de korte levensspanne tussen onze geboorte en onze dood moet plaatsvinden. Waar in het geloof onze identiteit was gegarandeerd tot voorbij het sterven, is aan ons bestaan de eeuwigheid ontnomen en het opgejaagde karakter van deze tijd zou wel eens kunnen samenhangen met dit verlies. Deze vorm van denken heeft de meerderheid van de westerse mensen niet meer gehad sinds de beginperiode van de filosofie. In de beginperiode van de filosofie waren er natuurlijk goden, maar zoeken van het goede leven ging over het samenleven van vrije mensen in een materiele wereld.

Waar het geloof haar autoriteit is kwijtgeraakt, is de filosofie misschien bij machte om andere dan economische waarden onder de aandacht van mensen te brengen. Op die manier kan ons verstand ons helpen om de beperkte duur van een mensenleven niet alleen dragelijk te maken maar zelfs toereikend te laten zijn om het mens-zijn op een waardevolle, individuele wijze gestalte te geven.

Het is de levenskunst die door de eeuwen heen in een aanspraak op het verstand, weliswaar geen garanties gaf voor een gelukkig leven maar toch greep gaf op een 'van minder naar beter' , wat op zichzelf al een kenmerk is van geluukmomenten. Welke vorm van levenskunst bij een individu hoort, kan alleen door dit individu zelf worden bepaald. Niemand kan dat voor een ander beslissen. Volgen is kopiëren, kunst is altijd uniek, dus dit geldt ook voor de levenskunst. De levenskunst staat al op de filosofisch agenda van de klassieke wereld, maar dat we nu, in de moderne tijd, bezig zijn met een zoektocht naar het goede leven waarbij alle mensen deel kunnen hebben aan dat goede leven is een fenomeen zonder precedent.

Petra Bolhuis Theo Meereboer
Maieutiek 2018